

Original Article

Historical-Comparative Analysis of the Meter of Rubā'ī In Persian and Arabic

Aliasghar Ghahramani Moghbel¹

1. Introduction

The term *rubā'ī* (quatrain) evokes a poetic form along with its unique meter. If a poem is composed of four hemistiches where the first, second, and fourth hemistiches rhyme but lack the distinctive meter of the *rubā'ī*, it cannot be considered a *rubā'ī*, as the identity of this form lies in its specific meter. In Arabic, the *rubā'ī* (or *al-dūbayt*) is also recognized by its particular meter. Given that the Arabic *rubā'ī* was almost certainly derived from the Persian *rubā'ī*, and considering that metrical features stem from linguistic characteristics - although there are differences between Persian and Arabic prosody - the *rubā'ī* exhibits significant similarities. These similarities indicate that the Arabic *rubā'ī* borrowed its meter from the Persian *rubā'ī*, with poets making only minor adjustments. As a result, it differs from the *Khalīlīan* (classical Arabic) prosodic system. This meter cannot be derived from Khalīl's circles.

2. Literature Review

It appears that the first comprehensive book written on the *rubā'ī* (quatrain) is *Dīwān al-Dūbayt fī al-Shi'r al-'Arabī fī 'Asharat Qurūn* (1972) by Muṣṭafā Kāmil al-Shaybī. This significant work examines the *rubā'ī* (known as *al-dūbayt* in Arabic) from various perspectives and includes an appendix featuring around 900 quatrains composed by *rubā'ī* poets from the 5th to the 14th century AH. The author dedicates an independent section (pp. 58–72) to analyzing the meter of the *rubā'ī*, discussing the Persian *rubā'ī* meter

1 - Associate Professor, Arabic Language and Literature, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran; email: a_ghahramani@sbu.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-0798-5055>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.239863.1392>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

(based on traditional Persian prosody manuals) and then the Arabic *rubā'ī* meter, favoring the well-known metrical pattern (*fa' lun mutafā'ilun fa' ulun fa' alun*).

Seyr-e Robā'ī dar She'r-e Fārsī [The Evolution of Quatrain In Persian Poetry] (1995) by Sirous Shamissa is the second independent and detailed work on the *rubā'ī*, examining it from multiple angles and dedicating a separate chapter (pp. 245–278) to the prosody of the *rubā'ī*. Unlike al-Shaybī, who was not a prosody specialist and mostly followed other scholars' views on Arabic *rubā'ī* prosody, Shamissa is a prosody scholar himself and meticulously analyzes the historical and structural aspects of Persian *rubā'ī* meter. However, he focuses solely on Persian *rubā'ī* prosody, and no comparison between the two metrical systems is found in this book.

Finally, 'Umar Khallūf authored an independent and valuable book titled *Al-Baḥr al-Dubaytī (Al-Dūbayt): Dirāsa 'Arūḍiyya Ta'ṣiliyya Jadīda* (1997), which concentrates on the prosody of the *rubā'ī* (specifically the Arabic *rubā'ī*).

Other prosody books in Arabic and Persian have also briefly addressed the meter of the *rubā'ī* in passing. These opinions will be discussed and critically examined within the article.

3. Methodology

Given that the Arabic *rubā'ī* was influenced by the Persian *rubā'ī*, this research falls within the framework of comparative studies. The article adopts a comparative approach based on the French school of comparative literature, incorporating historical, analytical, and, in some cases, statistical methods. It should be noted that research in prosody (*'arūḍ*) pertains to the formal and technical aspects of literature. Therefore, this study does not address the thematic content of *rubā'īs* In Persian and Arabic (such as their motifs or philosophical themes). Additionally, not all formal elements (such as rhyme [*qāfiya*] and refrain [*radīf*]) are within the scope of this paper. Instead, the focus is on the prosody of the *rubā'ī*, its metrical features In Persian and Arabic and the similarities and differences between the two traditions. In essence, this research belongs to the field of comparative prosody or, more precisely, comparative metrics (*wazn-shināsī tatbīqī*).

4. Discussion

This study begins by examining the names and origins of the *rubā'ī* In Persian and Arabic poetry. It then reviews the opinions of Arabic and Persian prosodists, from classical to contemporary scholars, regarding the metrical scansion of the *rubā'ī*. These views are critically analyzed in detail to determine the most suitable main meter for the *rubā'ī* in both languages. After establishing the main meter and its appropriate metrical scansion, the study explores the crucial topic of poetic license (*ikhtiyārāt-e shā'irī*) In Persian and Arabic *rubā'īs*. Numerous poetic examples are provided, accompanied by their metrical scansions and identified variations in meter. To quantify the frequency of these metrical variations in Arabic *rubā'īs*, a statistical analysis was conducted based on 150 Arabic *rubā'īs*. The results are presented in tabular form, alongside a comparison with the frequency of poetic license in Khayyam's *rubā'īs*.

5. Conclusion

Although in traditional Persian prosody, other scansions have been proposed for the *rubā'ī*, based on modern Persian prosody, the appropriate scansion as the main meter of the *rubā'ī* is determined as *mustaf'ilu mustaf'ilu mustaf'ilu fa'* (- - UU | - - UU | - - UU | -) (مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فاع).

On the other hand, while in Arabic prosody, the well-known scansion for the *rubā'ī* is "*fa' lun mutafā'ilun fa'ulun fa'alun*" (- - | U U - U - | U - - | U U -) (فعلن متفاعِلن فعولن فعلن), and other scansions have also been mentioned, according to the author's view, the main meter is determined as *mustaf'ilu maf'ulātu mustaf'ilu fa'* (- - UU | - - - U | - - UU | -) (مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فاع), with the only difference being in the second foot, where "*maf'ulātu*" replaces "*mustaf'ilu*". This very difference has led to some variations in poetic licenses (*ikhtiyārāt*) in the Arabic *rubā'ī* compared to the Persian *rubā'ī*.

The type of poetic license in the Persian and Arabic *rubā'ī* is exactly the same in the position of the first foot of the hemistich, which is the option of *taskīn* (substituting a long syllable for two short ones) and replacing "*maf'ulun*" with "*mustaf'ilu*", and in terms of frequency of use, this is nearly the same in both Persian and Arabic *rubā'ī*. The same applies to the position of the third foot of the hemistich.

As for the position of the second foot, both In Persian and Arabic, "*mustaf'ilu*" and "*fā'ilātu*" are used, and the use of "*fā'ilātu*" is much more frequent than "*mustaf'ilu*" in both systems. The key difference in this position is that in the Persian *rubā'ī*, "*maf'ulātu*" is not used at all, whereas in Arabic, this foot has a notable usage (around 10%). For this reason, the foot ("*maf'ulātu*") is considered the main one.

Keywords: comparative prosody, Rubā'īyyāt, Rubā'ī's meter, poetic licenses

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۷۷ تا ۲۰۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰

بررسی تاریخی - تطبیقی عروض رباعی در فارسی و عربی

علی اصغر قهرمانی مقل^۱

چکیده

رباعی یک قالب شعری است که با وزن منحصر به فردش شناخته می‌شود، اما از دیرباز در تعیین وزن اصلی آن و شیوه رکن‌بندی رباعی هم در فارسی و هم در عربی در میان عروضیان اختلاف نظر بوده است. از سوی دیگر با آن که قالب و وزن رباعی از فارسی وارد عربی شده، رکن‌بندی عروضی آن با رباعی فارسی متفاوت بوده است. به طوری که رباعی در عربی در ضمن عروض خلیل قرار نداشته و قاعده سبب و وتد بر آن حاکم نبوده است، ولی عروض فارسی سنتی آن را در بحر هزج گنجانده است. در این جستار ابتدا کوشیده شده است پس از بررسی مختصر تاریخی عروض رباعی در فارسی و عربی، وزن اصلی رباعی در هر دو نظام وزنی تعیین شده و شیوه یکسانی برای رکن‌بندی آن در فارسی و عربی اتخاذ شود و سپس با مقایسه وزن اصلی آن دو، اختیارات شاعری رباعی در هر دو نظام وزنی معلوم گردد. رکن‌بندی وزن اصلی رباعی در فارسی به صورت «مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فُعْ» (-) - (U U - - U U - - U U - - U U -) تعیین شده و تنها اختلاف در رکن دوم است که به جای «مستفعلُ»، «مفعولاتُ» آمده است که همین اختلاف منجر به برخی تفاوت‌ها در اختیارات شاعری در رباعی عربی در مقایسه

۱. دانشیار زبان و ادبیات عربی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. a_ghahramani@sbu.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-0798-5055>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.239863.1392>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

با رباعی فارسی شده است. روش پژوهش در این نوشته روش تطبیقی مبتنی بر مکتب فرانسه است.

کلیدواژه‌ها: عروض تطبیقی، رباعیات، وزن رباعی، اختیارات شاعری

۱. مقدمه

کلمهٔ رباعی یک قالب شعری را به همراه وزن منحصر به فرد آن در ذهن تداعی می‌کند، به طوری که اگر شعری با چهار مصراع سروده شده باشد که مصراع‌های اول و دوم و چهارم آن هم قافیه باشد، ولی وزن مخصوص رباعی را نداشته باشد، دیگر رباعی نخواهد بود، زیرا تشخیص این قالب به وزن مخصوص آن است. در عربی نیز رباعی یا همان «الدوبیت» به وزن خاص آن شناخته می‌شود.

با توجه به اینکه به احتمال قریب به یقین، رباعی عربی برگرفته از رباعی فارسی بوده است، از سوی دیگر ویژگی‌های وزنی برگرفته از ویژگی‌های زبانی است و میان ویژگی‌های وزنی شعر فارسی و عربی تفاوت‌هایی وجود دارد، در رباعی شباهت‌های مهمی دیده می‌شود که نشان دهندهٔ آن است که رباعی عربی در وزن خود برگرفته از وزن رباعی فارسی است و شاعران در وزن شعر دخل و تصرف اندکی به خرج داده‌اند، به طوری که متفاوت از نظام عروض خلیل است و این وزن از دایره‌های خلیلی استخراج نمی‌شود و از آن مهم‌تر قاعدهٔ سبب و وتد بر آن حکم‌فرما نیست.

۱-۱. پیشینهٔ پژوهش

دربارهٔ رباعی به عنوان یک قالب شعری در فارسی و عربی پژوهش‌های متعددی انجام شده که موضوع اصلی این جستار نیست، زیرا این نوشته بر عروض رباعی، آن هم به صورت تطبیقی در فارسی و عربی متمرکز است. بنابراین در اینجا به مواردی که به عروض رباعی، هر چند نه با نگاه تطبیقی، بلکه به صورت مستقل در فارسی و عربی انجام شده اشاره می‌شود:

به نظر می‌رسد نخستین کتاب جامعی که دربارهٔ رباعی تألیف شده است کتاب دیوان الدوبیت فی الشعر العربی فی عشرة قرون (۱۹۷۲)، نوشتهٔ مصطفی کامل الشیبی باشد. نویسنده در این کتاب که در ۷۵۰ صفحه نوشته شده است از جنبه‌های گوناگون به رباعی (الدوبیت) پرداخته و در پیوست کتاب نیز حدود ۹۰۰ رباعی را از قرن پنجم تا قرن چهاردهم هجری از رباعی‌سرایان جمع کرده است. این نویسنده مبحث مستقلی (ص ۵۸-۷۲) برای بررسی وزن رباعی اختصاص داده است که در آن دربارهٔ وزن رباعی فارسی (البته بر اساس کتاب‌های عروض فارسی سنتی) و سپس دربارهٔ عروض رباعی عربی صحبت کرده است که رکن‌بندی مشهور رباعی را (فعلن متفاعِلن فعِلن) ترجیح داده است.

سیر رباعی، دومین کتاب مستقل و مفصل دربارهٔ رباعی (۱۳۷۴)، تألیف سیروس شمیسا است که رباعی را از جوانب متعدد بررسی کرده و فصل مستقلی را (ص ۲۴۵-۲۷۸) به عروض رباعی اختصاص داده است. بر خلاف مصطفی الشیبی که متخصص عروض نیست و بیشتر تابع نظرات عروضیان دیگر در خصوص عروض رباعی عربی است، شمیسا خود یک عالم عروضی است و با ظرافت تمام عروض رباعی فارسی را بررسی تاریخی و ساختاری نموده است. البته او تنها به عروض رباعی فارسی پرداخته است و مقایسهٔ میان دو نظام وزنی در این کتاب دیده نمی‌شود.

بالاخره عمر خلّوف کتاب مستقل و ارزشمندی دارد با عنوان البحر الدبّیتی (الدوبیت): دراسة عروضیة تأصیلیة جدیدة (۱۹۹۷) که متمرکز بر عروض رباعی (البته رباعی عربی) است.

البته دیگر کتاب‌های عروض در عربی و فارسی به صورت موردی و مختصر به وزن رباعی پرداخته‌اند که این آراء در ضمن مقاله مطرح خواهد شد و مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت. همان‌طور که ملاحظه می‌شود هر چند هم در عربی و هم در فارسی به رباعی و نیز به عروض آن پرداخته شده و پژوهش‌هایی در قالب مقالات متعدد انجام شده است، اما درباره عروض رباعی و نیز ویژگی‌های وزنی رباعی از جمله نوع رکن‌بندی و اختیارات شاعری رباعی در فارسی و عربی، و شباهت‌ها و تفاوت‌های وزنی میان آن دو، تحقیق دقیق و جامعی که هم‌زمان متمرکز بر مقایسه این موضوع باشد صورت نگرفته است.

۱-۲. سؤالات پژوهش

وزن اصلی رباعی در فارسی و عربی چیست و نحوه رکن‌بندی مناسب برای آن در هر نظام وزنی چگونه است؟
شباهت و تفاوت اختیارات شاعری (جوازهای وزنی) رباعی در فارسی و عربی کدام است؟

۱-۳. روش پژوهش

با توجه به این که رباعی عربی متأثر از رباعی فارسی بوده است این جستار در ضمن مطالعات تطبیقی می‌گنجد و روش مقاله، روش تطبیقی مبتنی بر مکتب فرانسه خواهد بود که در آن از روش تاریخی و تحلیلی استفاده شده و همچنین در مواردی از روش آماری نیز کمک گرفته شده است. فراموش نشود که پژوهش در مباحث عروضی در ضمن مسائل شکلی و فنی ادبیات است، به طوری که در این نوشته به مسائل محتوایی رباعی در فارسی و عربی (مانند مضامین رباعیات) پرداخته نخواهد شد، همچنین تمامی مسائل شکلی نیز (مانند قافیه و ردیف) مد نظر نویسنده نیست، بلکه تمرکز مقاله بر عروض رباعی و ویژگی‌های وزنی رباعی در فارسی و عربی و شباهت‌ها و تفاوت‌های آن دو خواهد بود. در واقع این پژوهش در ضمن عروض تطبیقی و به تعبیر دقیق‌تر وزن‌شناسی تطبیقی قرار می‌گیرد که کمتر مورد توجه پژوهشگران است، به طوری که رنه اتیامبل^۱ پژوهشگران را به انتخاب موضوعاتی تطبیقی در خصوص مسائل شکلی ادبیات، مانند سبک‌شناسی تطبیقی و در ضمن آن به عروض تطبیقی توصیه می‌کند (به نقل از: عبدالعزیز، ۲۰۰۱: ۱۱۷).

۲. نام‌های رباعی در فارسی و عربی

رباعی شعری است که هم یک قالب شعری محسوب می‌شود و هم دارای یک وزن مخصوص به آن است، اهمیت وزن در رباعی به حدی است که بدون این وزن مخصوص رباعی شکل نمی‌گیرد. امروزه در فارسی به «رباعی» و در عربی به «الدوبیت» شهرت دارد و به گفته کامل مصطفی الشیبی، ایرانیان بر آن، نام عربی گذاشته‌اند در حالی که عرب بر آن نام فارسی اطلاق می‌کنند (الشیبی، ۱۹۷۲: ۵۷). البته در گذشته، در فارسی به این نوع شعر ترانه (بدون تشدید و با تشدید «ر») و نیز دوبیتی گفته شده است. هر چند که امروز اصطلاح دوبیتی بر نوع دیگری از شعر اطلاق می‌شود که وزن آن متفاوت از رباعی است، مانند دوبیتی‌های بابا طاهر یا فایز.

پرواضح است که رباعی بر چهار مصراع و در نتیجه بر دو بیت سروده می‌شود که از نظر قافیه مصراع‌های اول و دوم و چهارم الزاماً هم‌قافیه هستند، اما از همان ابتدا شاعرانی بوده‌اند که مصراع سوم را نیز هم‌قافیه با مصراع‌های دیگر می‌آورده‌اند. خواجه نصیر بر این باور است که به همین دلیل این قالب به رباعی مشهور شده است: «قدما شعر بر آن بسیار گفته‌اند و ایشان هر مصراعی را قافیه‌ای آورده‌اند و آن را بیتی می‌شمرده، مانند رجز مشطور یا بیت‌های مُعَدَّ از اشعار تازیان که آن را منتصفی معین نباشد و بدین سبب ترانه را قدما چهار بیت می‌گرفته‌اند و آن را چهاربیتی خوانده و به تازی رباعی. و در هر چهار، قافیه آوردن لازم می‌شمرده» (خواجه نصیر، ۱۳۹۳: ۷۱). آماری که شمیسا از قول الول ساتن^۲ از رباعیات سده‌های نخست آورده این

گفته را تأیید می‌کند که قدما غالباً مصراع سوم را نیز هم‌قافیه می‌آورده‌اند (شمیسا، ۱۳۷۴: ۲۱؛ درباره اسم‌های رباعی، نک: شمیسا، ۱۳۷۴: ۱۹-۱۳). پیش از خواجه نصیر، ابن فَرّخان در قرن ششم در کتاب الإبداع فی العروض، درباره عروض رباعی مطالب مفصلی آورده و آن را با نام‌های ترانه (با تشدید راء و بدون تشدید)، دوبیتی، و رباعی آورده است (ابن الفرخان، ۲۰۲۳: ۲۷۹، ۲۸۰).

در عربی نیز اصطلاح «الدوبیت» رواج بیشتری دارد و بی‌تردید از زبان فارسی گرفته شده است و برخی به صورت «الدبیتی» نیز به کار برده‌اند. همچنین به دلیل شهرت خیام در جهان عرب و ترجمه‌های متعدد از رباعیات او که با همان عنوان «رباعیات الخیام» به عربی برگردانده شده است، این اصطلاح البته به صورت جمع در زبان عربی به کار می‌رود.

۳. منشأ رباعی

با وجود تفاوت‌هایی که در رکن‌بندی رباعی میان عروض عربی و عروض فارسی و نیز فراتر از آن، تفاوت‌هایی که میان عروضدانان عرب وجود دارد، آنچه مسلم است این است که وزن یا وزن‌های به کار رفته در رباعیات، در ضمن بحرهای عروض خلیل بن احمد نمی‌گنجد و حتی به عنوان بحر مهمل^۳ نیز از دایره‌های پنج‌گانه عروض عربی قابل استخراج نیست. هر چند در عروض فارسی سنتی با توسل به زحافات متعدد آن را در ضمن بحر هزج قرار داده‌اند، برای نادرستی این کار همین قدر کفایت می‌کند که بدانیم علمای عروض عربی آن را نپذیرفته و وزن رباعی را دارای هویت مستقل و متفاوت از هزج دانسته و آن را از عروض خلیل جدا کرده‌اند، زیرا قاعده سبب و وتد که عروض خلیل بر آن استوار است، در تعیین وزن رباعی، نوع رکن‌بندی آن و توصیف جوازهای وزنی کارکردی ندارد.

در خصوص اصالت رباعی نیز اختلاف نظر وجود دارد و برخی از پژوهشگران عرب بر آن‌اند که وزن رباعی اصالت عربی دارد، به طور مثال عزالدین اسماعیل آن را برگرفته از رجز عربی می‌داند (اسماعیل، ۱۹۶۸: ۱۴، ۱۷) مصطفی کامل الشیبی بدون آنکه رباعی را به بحری از بحرهای عربی نسبت دهد، پس از آوردن مبحثی طولانی درباره اصالت رباعی می‌کوشد که اثبات نماید رباعی در عربی و فارسی به موازات هم پدید آمده و محصول صوفیان شاعر است (الشیبی، ۱۹۷۲: ۴۱-۴۸)، اما در پایان می‌پذیرد که این قالب شعری و وزن خاص آن «شعر فارسی عربی‌شده» (الشعر الفارسی المعرب) است (الشیبی، ۱۹۷۲: ۷۴). البته در میان پژوهشگران عرب کم نیستند کسانی که رباعی را دارای اصالت فارسی می‌دانند. به طور مثال ابراهیم انیس قبل از عزالدین اسماعیل و مصطفی کامل الشیبی بر فارسی بودن رباعی تصریح کرده است (انیس، ۱۹۷۲: ۲۱۶. همچنین نک: خلوصی، ۱۹۷۷: ۲۹۱، خلوف، ۱۹۹۷: ۴۷). اما «همه ادبای ایرانی در این که رباعی منشأ عربی ندارد متفق القول بوده‌اند» (شمیسا، ۱۳۷۴: ۲۶. نیز نک: ادوارد براون، ۱۳۳۵: ج ۱: ۶۸۶؛ لازار، ۱۳۹۵: ۲۰۰). طیب‌زاده نیز بر این باور است که وزن رباعی ایرانی است و منشأ آن، اشعار تکیه‌ای محلی و عامیانه فارسی است که به صورت شفاهی رایج بوده است (طیب‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۵۸-۲۵۹). واقعیت آن است که هیچ نمونه‌ای از رباعی عربی در اشعار شاعران قدیم از قبل از اسلام تا پایان عصر اموی نیست. در میان نخستین شاعران عصر عباسی نیز چنین چیزی دیده نمی‌شود، نه شعری که بر قالب رباعی سروده شده باشد و نه حتی یک تک‌بیتی که بر وزن رباعی آمده باشد. نگارنده بر این باور است که این شاعران ایرانی ذولسانین بوده‌اند که برای نخستین بار در کنار زبان فارسی، به زبان عربی نیز رباعی سروده و آن را به ادبیات عربی شناسانده و رواج داده‌اند. البته موضوع اصلی این مقاله مسائل تاریخی رباعی و یا چگونگی شکل‌گیری آن نیست و همان‌طور که از عنوان مقاله بر می‌آید محور اصلی این نوشته عروض رباعی در فارسی و عربی است.

۴. اهمیت تعیین وزن اصلی در میان وزن‌های مشابه

ابوالحسن نجفی در مبحثی با عنوان «وزن متفاوت و وزن مشابه» چنین آورده است: «وزن متفاوت وزنِ مصراع‌ی است که در یک قطعه شعر نتواند همراه وزن مصراع‌های دیگر به کار رود و گوش شنونده نیز آن را متفاوت حس کند. به عکس، وزن مشابه وزنِ مصراع‌ی است که در یک قطعه شعر بتواند همراه مصراع‌های دیگر به کار رود و گوش شنونده نیز آن‌ها را هم‌وزن حس کند» (نجفی، ۱۳۹۴: ۱۰-۱۱). به دلیل اختیارات شاعری در ضمن یک شعر، هنگام تقطیع چند مصراع از آن، محتمل است که با چند وزن تقطیعی مواجه شویم. در این صورت یک وزن از این وزن‌های تقطیعی «وزن اصلی» به شمار می‌آید و دیگر صورت‌های وزنی وزن‌های تقطیعی نامیده می‌شود.

نه تنها در رباعی که در هر شعری، یافتن وزن اصلی اهمیت بسزایی دارد، زیرا همان‌طور که عنوان شد، در هر قطعه شعر ممکن است هنگام تقطیع هجایی مصراع‌های آن، وزن‌های مختلفی داشته باشد که به هر کدام وزن تقطیعی می‌گویند و این وزن اصلی است که همه این صورت‌های تقطیعی را جمع می‌کند و طیف وزن‌ها در آن متمرکز می‌شود. از طرف دیگر وزن اصلی به عنوان معرف تمامی طیف وزن‌های تقطیعی است و تعیین جایگاه وزن در میان اوزان دیگر و محور دیگر، بر اساس وزن اصلی خواهد بود. این قاعده هم در عروض عربی و هم در عروض فارسی حائز اهمیت است. به طور مثال در خفیف بر اساس عروض خلیل، وزن زیر به عنوان وزن اصلی به شمار می‌آید:

فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن

حال در واقعیت شعر در ضمن ابیات یک قصیده، ممکن است هر کدام از فاعلاتن‌ها به فاعلاتن تبدیل شود که در عروض خلیل مخبون نامیده می‌شود. همچنین به جای مستفعلن می‌تواند مفاعِلن بیاید که آن هم مخبون است. علاوه بر این تغییرات، در رکن پایانی بیت، به جای فاعلاتن، در کنار فاعلاتن، ممکن است فالاتن (- -) بیاید که مشعّث نامیده می‌شود و تمامی این تغییرات در ضمن اختیارات شاعری (جوازهای وزنی) قرار دارد. حال وقتی که یک قصیده طولانی را تقطیع می‌کنیم، با صورت‌های وزنی مختلفی مواجه می‌شویم که تعداد آن از عدد ۱۰۰ صورت فراتر می‌رود و خلیل وزن فوق را به عنوان وزن اصلی خفیف قرار داده است.

البته نباید تصور شود که منظور از وزن اصلی، همان بحر است؛ زیرا بحر، شکل ایده‌آل تقطیع است که عیناً از دایره بدون هیچ تغییری استخراج می‌شود. حال یک بحر ممکن است دارای چند وزن اصلی باشد. به طور مثال بحر طویل به صورت «فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن» از دایره استخراج می‌شود که خود دارای سه وزن اصلی یا متفاوت است:

فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن

فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن

فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن

شاعر با برگزیدن یکی از آن‌ها برای سرودن یک شعر، نمی‌تواند وزن دیگری را جایگزین آن بیاورد. قاعده مهم عروضی این است که شاعر نمی‌تواند بیش از یک وزن اصلی را در سرودن یک شعر به خدمت بگیرد.

البته باید گفت که تعیین وزن اصلی و انتخاب یک وزن در میان صورت‌های وزنی برای یک شعر، امری قراردادی و اعتباری محسوب می‌شود، با این حال این انتخاب بر اساس منطق عروضی انجام می‌شود. وزن اصلی که به عنوان نماینده در میان صورت‌های وزنی و تقطیعی دیگر به شمار می‌آید و معرّف طیف این صورت‌های وزنی است، در عروض خلیل معمولاً بر اساس چند معیار تعیین می‌شود که به شرح زیر است:

در روش خلیل توصیف جوازهای وزنی (= اختیارات شاعری) بر اساس کاهش است، یعنی رکن فرعی با کاستن حرف یا حرکتی از رکن اصلی به دست می‌آید. در نتیجه میزان کاربرد یک رکن ملاک تعیین رکن اصلی نیست، چه بسا دیده می‌شود که رکن فرعی پرکاربردتر از رکن اصلی باشد، به طور مثال در منسرح رکن دوم «مفعولات» است که با حذف حرف چهارم به مفعلات و معادل آن فاعلات (مطوی) تبدیل می‌شود. این در حالی است که کاربرد فاعلات در منسرح بسیار بیشتر از مفعولات است، ولی این امر باعث نشده که خلیل فاعلات را اصل بگیرد و مفعولات را فرع آن به شمار آورد.

در رکن‌بندی نیز خلیل بحر را در صورت امکان بر اساس تکرار یک رکن (مانند وافر و کامل و...) رکن‌بندی می‌کند و در غیر این صورت به شکل متناوب (مانند طویل و بسیط) رکن‌بندی می‌کند. در سامان دادن به رکن‌بندی بر اساس روش خلیل، سبب و وتد نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند (نک: قهرمانی مقبل، ۱۳۹۵: ۱۱۶-۱۲۲).

پیش از ورود به بحث بعدی، ذکر دو نکته در اینجا ضروری به نظر می‌رسد: نکته نخست اینکه در رباعی ابتدا باید وزن اصلی بدون در نظر گرفتن نوع رکن‌بندی و بر اساس ترتیب هجایی مشخص شود، زیرا ممکن است یک ترتیب هجایی به چند صورت رکن‌بندی شود. بنابراین ابتدا باید وزن اصلی رباعی در عربی و نیز در فارسی را براساس ترتیب هجایی مشخص کنیم، سپس بررسی شود که کدام رکن‌بندی برای این وزن اصلی علمی‌تر است.

نکته دیگر اینکه بر اساس نظر عروضیان معاصر، هجای پایانی در پایان واحد وزنی که در فارسی مصراع و در عربی بیت است خنثی محسوب می‌شود و از این رو آمدن هجای کشیده در پایان مصراع‌ها تمایز وزنی ایجاد نمی‌کند. به همین دلیل در تعیین وزن اصلی هجای پایانی مصراع همواره بلند خواهد بود، هر چند در واقعیت شعری هجای کشیده آمده باشد. این نکته‌ای است که در عروض سنتی قادر به تشخیص آن نبوده و هجای کشیده پایانی را نیز به عنوان ممیز یک وزن به حساب می‌آوردند، به طوری که تعداد وزن‌های رباعی در فارسی را تا ۲۴ وزن به شمار آورده‌اند که ۱۲ وزن از آن‌ها مختوم به هجای کشیده است و این قاعده قابل تسری به عروض عربی نیز می‌باشد. بنابراین در ادامه مقاله از وزن‌های تقطیعی که به هجای کشیده ختم می‌شوند صرف نظر خواهد شد.

۵. چالش تعیین وزن اصلی رباعی در فارسی و عربی

۵-۱. عروض فارسی سنتی

همان‌طور که آورده شد در عروض فارسی سنتی رباعی در ضمن هزج قرار داده است. از دو کتاب عروض فارسی مربوط به قرن ششم که به تازگی تصحیح و منتشر شده است چنین بر می‌آید که انتساب رباعی به هزج از جانب یوسف عروضی نیشابوری (قرن چهارم و پنجم) بوده است (سیفی نیشابوی، ۱۴۰۳: ۹۹-۱۰۰؛ انوری، ۱۴۰۳: ۱۱۱). یوسف عروضی کسی است که خواجه نصیر جایگاه او را در عروض فارسی مانند جایگاه خلیل بن احمد فراهیدی در عروض عربی می‌داند (خواجه نصیر، ۱۳۹۳: ۱۳۳-۱۳۴). شمس قیس نیز نظر حسن قطان مروزی را می‌آورد که برای رباعی دو شجره اخرب (شروع با رکن مفعول) و اخرم (شروع با رکن مفعولن) ترسیم کرده و برای آن ۲۴ وزن تقطیعی آورده است (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۱۵-۱۲۱) که با چشم‌پوشی از هجای کشیده پایانی مصراع به ۱۲ وزن کاهش می‌یابد. مشکل اینجاست که شمس قیس کوششی برای تعیین وزن اصلی

رباعی در میان این وزن‌ها به خرج نداده است. جالب آنکه پیش از کتاب المعجم، در عروض سیفی نیشابوری بدون ذکر نام حسن قطان، به اجمال دو شجره اُخرب و اُخرم آورده شده (سیفی نیشابوری، ۱۴۰۳: ۱۰۰) و مهم‌تر اینکه به وزن اصلی آن نیز تصریح شده است: «اما وزن دوبیتی که او را ترانه خوانند چند گونه است و اصلش مفعول مفاعیل مفاعیل فعول است. اکنون گاه "لام" فعول بیندازند» (سیفی نیشابوری، ۱۴۰۳: ۹۹). به هر حال بدون در نظر گرفتن هجای کشیده پایانی وزن‌های مذکور برای رباعی به شرح زیر است:

جدول شماره ۱. رکن‌بندی رباعی بر اساس شجره اُخرب و شجره اُخرم

ردیف	رکن‌بندی شجره اُخرب (مفعول)	ردیف	رکن‌بندی شجره اُخرم (مفعولن)
۱.	مفعول مفاعیلن مفاعیلن فع	۱.	مفعولن فاعیلن مفاعیلن فع
۲.	مفعول مفاعیلن مفاعیل فعل	۲.	مفعولن فاعیلن مفاعیل فعل
۳.	مفعول مفاعیلن مفعولن فع	۳.	مفعولن مفعولن مفعول فعل
۴.	مفعول مفاعیلن مفعول فعل	۴.	مفعولن مفعولن مفعولن فع
۵.	مفعول مفاعیل مفاعیلن فع	۵.	مفعولن مفعولن مفاعیلن فع
۶.	مفعول مفاعیل مفاعیل فعل	۶.	مفعولن مفعولن مفاعیل فعل

برخی گفته‌اند که رباعی بر وزن «لا حول ولا قوه إلا بالله» است که در این صورت وزن آن «مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع» خواهد بود که یکی از صورت‌های وزنی رباعی است، ولی وزن اصلی آن نیست. بهترین نمونه برای این باور، این رباعی مولاناست که در یک مصراع کامل، عبارت مذکور تضمین شده است:

گیر ای دل من عنان آن شاهنشاه
ور گوید فردا مشنو زود بگو
امشب بر من فُتق شو ای روی چو ماه
لا حول ولا قوه إلا بالله
(مولوی، ۱۳۵۵، ج ۸، رباعی ۱۵۸۷: ۲۶۷)

البته دو قرن قبل از مولانا از ابوالعباس باخرزی رباعی باقی مانده است که از قدیم‌ترین رباعیات به زبان عربی است که به دست ما رسیده و از قضا مصراع چهارم آن همین عبارت است:

قَدْ صَيَّرَنِي الْهَوَىٰ أَسِيرَ الدَّلَّةِ
وَاسْتَأْصَلَ هَجْرُهُ بَصْبِرِي كُلَّهُ
وَاسْتَنْهَكَنِي وَمَا بَجَسَمِي عِلَّةُ
لا حول ولا قوه إلا بالله
(به نقل از: الشیبی، ۱۹۷۲: ۱۳۸)

در عروض قدیم یک استثنا وجود دارد و آن روش ابن فرخان کاشانی در قرن ششم است که برای وزن رباعی هم در عربی و هم در فارسی، رکن‌بندی «مستفعل مستفعل مستفعل مُس» پیشنهاد کرده و آن را در ضمن رجز مکفوف قرار داده است (ابن فرخان، ۲۰۲۳: ۲۷۷-۲۸۱). ابن فرخان تصریح کرده است که ترجیح این رکن‌بندی بر رکن‌بندی‌های دیگر آن است که بر اساس تکرار یک رکن است و از این رو دلیلی ندارد که به جای وزن مذکور به صورت «مفعول مفاعیل مفاعیل فعل» که با تکرار منافات دارد رکن‌بندی شود. (ابن الفرخان، ۲۰۲۳: ۲۸۵)

باید دو مقولهٔ رکن‌بندی و آرایش هجایی را از یکدیگر تفکیک کرد، به طوری که گاهی دیده می‌شود که دو عالم عروضی رباعی را به دو شکل متفاوت رکن‌بندی کرده‌اند، اما وقتی هر دو رکن‌بندی به صورت هجایی آورده می‌شود، میان آن دو تفاوتی وجود ندارد، یعنی اینکه وزن اصلی رباعی در نزد این دو عالم عروضی یکسان است که با دو رکن‌بندی معرفی شده است. بنابراین در این مبحث از یک سو تلاش می‌شود که وزن اصلی رباعی در نظر عروضیان معلوم شود و از طرف دیگر نوع رکن‌بندی مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. پس باید در نظر داشت که دو نوع رکن‌بندی الزاماً به معنی تفاوت آن‌ها در تعیین وزن اصلی رباعی (یا هر وزن دیگر) نیست. به همین دلیل در کنار رکن‌بندی‌های پیشنهادی برای رباعی، آرایش هجایی آن نیز آورده می‌شود.

- UU - - UU - - UU - -

فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعُولُ فَعْلُنْ فَعْلُنْ (-- / -- / و - و / -- / --)

لن مفتعلن، مفتعلن، مفتعلن، (-UU-/-UU-/-UU-/-)

- UU - - UU - - UU - -

مستفعلٌ مستفعلٌ مستفعلٌ فع (- / UU - - / UU - - / UU - -)^٥

به نظر می‌رسد که این رکن‌بندی که بیان‌گر تکرار یک رکن (مستفعل) است، رکن‌بندی مناسب‌تری است و نگارنده در جای دیگری به تفصیل توضیح داده است که دلیل اجتناب عروض فارسی سنتی از این رکن‌بندی، عدم به رسمیت شناختن مستفعل به عنوان یک رکن مؤرخف برای مستفعلن بوده است. زیرا مستفعلن به وند مجموع ختم شده و تغییر آن به مکفوف باعث تغییر در وند می‌شود که در عروض خلیل جایز نیست و عروض فارسی نیز به

پیروی از عروض عربی آن را به رسمیت نشناخته و خود را از این رکن مهم محروم کرده است (قهرمانی مقبل، ۱۳۸۹: ۶۰). در این میان البته همچنان کسانی هستند که رکن‌بندی نجفی را نپذیرفته و رکن‌بندی سنتی را ترجیح می‌دهند (پرهیزی، ۱۳۸۱: ۲۹).

پس از بررسی صورت‌های وزنی رباعی فارسی در عروض قدیم و جدید، می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که آرایش هجایی وزن اصلی رباعی در فارسی به شرح زیر است:

- U U - - U U - - U U - -

این همان نظر ابن فرخان و مسعود فرزاد و ابوالحسن نجفی است و همان‌طور که عنوان شد میان روش فرزاد و نجفی در رکن‌بندی اختلاف نظر وجود دارد ولی ماهیت وزن اصلی یکسان است. از سوی دیگر همان‌طور که عنوان شد، مهم‌ترین قاعده عروضی در رکن‌بندی اوزان مبتنی بر تکرار است و بر اساس تکرار رکن‌بندی وزن اصلی رباعی به شرح زیر خواهد بود که همان نظر ابن فرخان در عروض قدیم و نجفی در عروض جدید است:

مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع (- / U U - - / U U - - / U U - -)

۵-۳. بررسی انواع رکن‌بندی رباعی در عربی به هدف تعیین وزن اصلی

همان‌طور که آورده شد وزن رباعی تابع عروض خلیلی مبتنی بر قواعد سبب و وتد نیست و از آنجا که یکی از نقش‌های مهم سبب و وتد عروض عربی، تعیین مرز رکن‌ها در اوزان عروض خلیل است، نبود سبب و وتد در رباعی (الدوبیت) باعث شده است که رکن‌بندی آن بر اساس سلیقه‌های متعدد انجام شود که در زیر ابتدا انواع رکن‌بندی‌های رباعی آورده می‌شود تا پس از بررسی آن‌ها وزن اصلی رباعی تعیین گردد.

همان‌طور که پیش از این آورده شد ابن فرخان در قرن ششم هم در عربی و هم در فارسی رکن‌بندی زیر را ارائه کرده است ولی عروضیان در طول قرن‌ها از آن بی‌خبر مانده و نسبت به آن بی‌اعتنا بوده‌اند:

مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ مُس [- / U U - - / U U - - / U U - -]

عبد الوهاب خزرچی زنجانی (و: بعد از ۶۶۰ق) در پایان علم عروض به اختصار تمام به وزن رباعی اشاره کرده و آن را رباعی نامیده و تقطیع آن را چنین آورده است:

مفعول مفاعِلن فَعولن فَعْلن [- / - U / - U - U / U - -]

سپس می‌افزاید که به جای فَعْلن، فَعِلن نیز می‌تواند بیاید (الزنجانی، ۱۹۹۱: ۸۷).

حازم قرطاجنی (و: ۶۸۴ق) این نوع شعر را با نام «الدُّبیتی» معرفی کرده و رکن‌بندی زیر را برای وزن آن آورده است (حازم، ۲۰۰۸: ۲۱۷):

مستفعلن مستفعلن مفتعلن [- U U - / - U - - / - U U - -]

او سپس می‌افزاید که در رکن پایانی «مستفعلن» اصل است که کاربرد چندانی ندارد و به جای آن «مفتعلن» آورده شده و می‌تواند «مفعولن» (مقطوع) هم بیاید (حازم، ۲۰۰۸: ۲۱۷-۲۱۸). شاید دلیل اینکه حازم در رکن سوم، با آنکه مفتعلن را می‌آورد، ولی مستفعلن را رکن اصلی می‌شمارد، سیطره عروض خلیل است که در آن هیچ‌گاه مفتعلن نمی‌تواند رکن اصلی باشد. با این توضیح تکمیلی حازم، وزن اصلی رباعی در نزد او به صورت زیر خواهد بود:

مستفعلن مستفعلن مستفعلن [- U - - / - U - - / - U U - -]

مشهورترین رکن‌بندی رباعی ابداع ابن مَرُحِّل سَبْتی (و. ۶۹۹ق) و به صورت زیر است:

فُغْلَن متفاعِلن فُعولن فِعلِن [- U U / - - U / - U - U U / - -]

او با عبارت «فهذا خطّ الدوبيت» تصریح می‌کند که این تقطیع بیانگر وزن اصلی رباعی است که آن را متناسب با عروض عربی ساخته است (ابن المَرُحِّل، ۱۹۷۴: ۱۶۱).

در این میان عمر خَلُوف کتاب مستقلى در عروض رباعی با عنوان البحر الدُّبیتی (الدوبيت): دراسة عروضية تأصيلية جديدة منتشر کرده و کوشیده است که نظر پیشینیان را درباره تقطیعات و رکن‌بندی‌های رباعی نقل و نقد کند و بالاخره نظر خودش بر این قرار گرفته است که رباعی را لا اقل در رکن‌های آغازین، در ضمن بحر خبب قرار داده و به صورت زیر رکن‌بندی نماید:

فُغْلَن مستفعلن مفعولن [- - - / - U - - / - - / - -]

سپس طبق سنت عروض عربی برای آن کلیدی (مفتاح البحر) به صورت زیر آورده است:

هذا لُحْنٌ عَنِ الدُّبِيتِي قُولُوا فُغْلَن مستفعلن مفعولُ

(خَلُوف، ۱۹۹۷: ۷۰)

پیش از پایان این مبحث شایان ذکر است که بر وزن «- U - U - U U - -» اشعاری سروده شده است که از مشهورترین آن‌ها دو قصیده از بهاء‌الدین زهیر (و. ۶۵۶ق) است و عروضیان آن را «دوبیت مجزوء» نامیده‌اند و غالباً به همان روش ابن مَرُحِّل سَبْتی یعنی به صورت «فُغْلَن متفاعِلن فُعولن» رکن‌بندی می‌کنند. عروضیان اتفاق نظر دارند که این وزن، هرچند در ضمن وزن‌های عروض خلیل نمی‌گنجد، وزن دلنشینی است. در این میان بدرالدین دمامینی (و ۸۲۷ق) پس از رد نظر جمال الدین اِسْنَوی (و ۷۷۲ق) مبنی بر اینکه این وزن را خارج از اوزان عروض خلیل به شماره آورده (الإسنوی، ۱۹۸۹: ۷۸-۷۹)، با بهره بردن از زحافات کم‌کاربرد آن را در ضمن بحر وافر گنجانده که رکن اول مصراع «اعقص» شده که مفاعلتن را به «مفعول» تبدیل کرده است و همچنین رکن دو هر دو مصراع «معقول» شده که مفاعلتن را به مفاعِلن تغییر داده است. دمامینی می‌افزاید که اگر اشکال گرفته شود که چرا این تغییرات، در تمامی ابیات قصیده وارد شده است، پاسخ این است که شاعر لزوم ما لا یلزم به کار برده است (دمامینی، ۱۳۲۴ق: ۶؛ دمنهوری نیز همین نظر دمامینی را تأیید کرده است. نک: دمنهوری، ۱۳۰۷ق: ۱۵).

يا مَنْ لَعِبَتْ بِهِ شُمُولُ ما أَلْطَفَ هَذِهِ الشَّمَائِلُ

(بهاء الدین زهیر، ۱۹۸۰: ۲۷۷)

مفعول مفاعِلن فعولن مفعول مفاعِلن فعولن^۶

أعقص معقول مقطوف أعقص معقول مقطوف

بر خلاف روش عمر خلّوف، روش غالب در نزد عروضیان معاصر که رباعی را با نام «الدوبیت» یا «الدبیتی» تقطیع و رکن‌بندی کرده‌اند، همان رکن‌بندی ابن مُرَحَّل سبّی «فَعْلَن متفاعِلن فعولن فَعْلَن» است. (نک: أنیس، ۱۹۷۲: ۲۱۶؛ ابن أبی شنب، ۱۹۵۴: ۱۱۴؛ الهاشمی، ۲۰۰۵: ۱۴۲؛ کامل الشیبی، ۱۹۷۲: ۱۸، ۵۸؛ خلوصی، ۱۹۷۷: ۲۹۲؛ بگار، ۱۹۹۰: ۱۸۲؛ یعقوب، ۱۹۹۱: ۲۴۰؛ مصطفی، ۱۹۹۷: ۱۰۳) کمال ابودیّب هم در مقدمه کتاب رباعیات نظام الدین اصفهانی، این رکن‌بندی را با این قید که هر چند بیرون از اوزان خلیلی است، متناسب با روح عروض عربی دانسته است (ابودیّب، «مقدمه»، نظام‌الدین الأصفهانی، ۱۹۸۳: ۳۰)

واقعیت آن است که بر خلاف عروضیان فارسی معاصر که در تعیین وزن اصلی رباعی و آرایش هجایی آن با یکدیگر اتفاق نظر دارند، هر چند ممکن است در شکل رکن‌بندی آن متفاوت باشد، در عروض عربی از دیرباز تا کنون رکن‌بندی‌های مختلف نشان‌دهنده آن است که این رکن‌بندی‌ها یک وزن اصلی را نمایندگی نمی‌کنند و عروضیان معاصر نیز به جمع‌بندی نهایی و به اتفاق نظر نرسیده‌اند. ما ابتدا می‌کوشیم که با دلایل عروضی یکی از تقطیع‌ها را به عنوان وزن اصلی برگزینیم تا در مبحث بعدی مقایسه اختیارات شاعری در رباعی عربی و فارسی امکان‌پذیر باشد. برای رسیدن به وزن اصلی رباعی در عربی در پایان نظر عروضیان قدیم و جدید آورده می‌شود:

جدول شماره ۲. صورت‌های رکن‌بندی رباعی عربی

نام عروضی	قرن	رکن‌بندی	آرایش هجایی
ابن فرخان	ششم	مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ مُس	- U U - - U U - - U U - -
زنجانی	هفتم (بعد از ۶۶۰ق)	مفعول مفاعِلن فعولن فَعْلَن	- - - - U - U - U U - -
حازم قرطاجّی	هفتم (و ۶۸۴ق)	مستفعلتن مستفعلن مستفعلن	- U - - - U - - - U U - -
ابن مُرَحَّل سبّی	هفتم (و ۶۹۹ق)	فَعْلَن متفاعِلن فعولن فَعْلَن	U U - - U - U - U U - - -
عمر خلّوف	معاصر	فَعْلَن فَعْلَن مستفعلن مفعولن	- - - - U - - - - -
نگارنده مقاله		مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فَع	- U U - - U - - - U U - -

در رکن‌بندی پیشنهادی نگارنده سطور ملاحظه می‌شود که بر اساس قاعدهٔ تناوب صورت گرفته است و همانطور که در بحث اختیارات شعری خواهد آمد، در این رکن‌بندی، اختیارات مانند روش خلیل، کاهشی است و به همین دلیل در رکن دوم، مفعولات بر فاعلات ترجیح داده شده است. بر اساس این رکن‌بندی، باید رکن «مستفعل» را در عربی به عنوان یک رکن اصلی در کنار رکن‌های دهگانهٔ عروض خلیل به رسمیت شناخت که البته قاعدهٔ سبب و وتد بر آن حاکم نیست و متشکل از دو هجای بلند و دو هجای کوتاه متوالی است.

بنا بر رکن‌بندی پیشنهادی نگارنده برای وزن رباعی عربی، می‌توان نتیجه گرفت که تفاوت میان وزن اصلی رباعی در فارسی و عربی تنها در رکن دوم است که در فارسی مستفعل و در عربی مفعولات است و به تعبیر دقیق‌تر و بدون در نظر گرفتن رکن‌بندی، هجای هفتم در فارسی کوتاه و در عربی بلند است:

وزن اصلی رباعی فارسی: - UU - - UU - - UU - - مستفعل مستفعل مستفعل فُع

وزن اصلی رباعی عربی: - UU - - U - - - UU - - مستفعل مفعولات مستفعل فُع

همان‌طور که پیش از این به تفصیل دربارهٔ اهمیت تعیین وزن اصلی در میان وزن‌های مشابه آوردیم، یکی از مباحث مرتبط به این موضوع آن است که اختیارات شاعری (جوازهای وزنی) در هر وزن بر اساس وزن اصلی تعیین و توصیف می‌شود. یافتن طیف وزنی در یک شعر کار دشواری نیست و یک فرد مبتدی در علم عروض هم می‌تواند از عهدهٔ این کار برآید. اهمیت موضوع در این است که در میان این اوزان مشابه، وزن اصلی معلوم شده و وزن‌های دیگر با قواعد اختیارات شاعری به وزن اصلی مربوط و منسوب شود. این همان مشکل عروض سنتی فارسی است که برای رباعی ۲۴ وزن ذکر کرده و همه را در ردیف یکدیگر آورده است.

همچنین عروضیانی که رباعی عربی را به صورت «فعلن متفاعِلن فعِلن» رکن‌بندی می‌کنند، با تقطیع چند مصراع از چند رباعی متوجه می‌شوند که در مواردی رکن متفاعِلن به صورت‌های «مُتفاعِلن (= مستفعلن)»، «مُتفاعِل» و حتی «مُتفاعِلن» می‌آید. حال به دلیل اینکه «مُتفاعِلن» رکن اصلی قلمداد شده است، باید اشکال دیگر را با قواعد جوازهای وزنی (اختیارات شاعری) توصیف کنند. از سوی دیگر نباید فراموش کرد که این اختیارات شاعری باید با دیگر قواعد اختیارات شاعری در اوزان دیگر یکسان باشد و یا هم‌خوانی داشته و نزدیک به آن‌ها باشد. به طور مثال اغلب عروضدانان فارسی بر این باور هستند که اگر تفاوت در ضمن چند وزن مشابه، در یک صورت وزنی دو هجای کوتاه و در صورت وزنی دیگر یک هجای بلند آمده باشد، دو هجای کوتاه را اصل و یک هجای بلند را فرع می‌دانند و به پیروی از خواجه نصیر آن را اختیار تسکین می‌نامند. بنابراین به طور مثال در تقطیع یک رباعی اگر با صورت‌های زیر مواجه باشیم:

- UU - - UU - - UU - -

- - - - UU - - - - -

هر دو آرایش هجایی بالا در ضمن تقطیع رباعی دیده می‌شود و باید از طریق اختیار شاعری با یکدیگر پیوند یابد، حال این دو آرایش هجایی با هر رکن‌بندی که آمده باشد، ترجیح دارد که شکل دوم، فرعی برای شکل نخست باشد که بر اساس اختیار تسکین در دو مورد به جای دو هجای کوتاه، یک هجای بلند آمده است. حال اگر یک عروضدان شکل دوم را اصل بگیرد، به ناچار باید، هجای بلند را اصل بداند که بنا بر اختیار شاعری، دو هجای

کوتاه جایگزین آن شده است. نکته قابل تأمل این است که در تعیین قواعد اختیارات شاعری، باید به گونه‌ای رفتار شود که حتی المقدور به وزن‌های دیگری نیز قابل تعمیم باشد، یعنی این طور نباشد که در یک وزن دو هجای کوتاه اصل به شمار آید و در وزن دیگری هجای بلند اصل باشد و دو هجای کوتاه فرع آن به حساب آید تا علم عروض از یکپارچگی برخوردار باشد.

۶. بررسی اختیارات شاعری رباعی در فارسی و عربی

اکنون بر اساس معیار قرار دادن یک صورت وزنی برای رباعی در فارسی به عنوان وزن اصلی و معیار قرار دادن یک صورت وزنی برای رباعی در عربی به عنوان وزن اصلی، اختیارات شاعری هر کدام آورده می‌شود:

۶-۱. اختیارات شاعری در رباعی فارسی

همانطور که پیش از این جمع‌بندی کردیم وزن اصلی رباعی فارسی به شرح زیر است:

مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فُعْ: - U U - - U U - - U U - -

این رکن‌بندی رباعی به عنوان وزن اصلی که عروض جدید بی‌خبر از نظر ابن فرخان، پس از قرن‌ها به آن رسیده است، بر اساس تکرار یک رکن شکل گرفته است که همان «مستفعلُ» است که امروزه عروض جدید آن را به عنوان یک رکن اصلی پذیرفته است. در نتیجه توصیف اختیارات شاعری در این رکن‌بندی بسیار آسان‌تر از عروض سنتی است. در رباعی فارسی دو نوع اختیار شاعری کاربرد دارد: تسکین و قلب.

۱. **اختیار تسکین** (یک هجای بلند به جای دو کوتاه متوالی): در این وزن اصلی در سه موضع متفاوت، دو هجای کوتاه متوالی آمده است که اختیار تسکین ممکن است در هر سه موضع بیاید و مستفعلُ را به مفعولن (= مستفعلُ) تبدیل کند. البته این اختیار در رکن سوم مصراع پرکاربردتر از دو موضع دیگر است.

جدول شماره ۳. اختیار تسکین

رکن اول	رکن دوم	رکن سوم	
رکن اصلی	مستفعلُ: - U U - -	مستفعلُ: - U U - -	مستفعلُ: - U U - -
اختیار تسکین	مفعولن: - - -	مفعولن: - - -	مفعولن: - - -

شگفت این‌که مصراع‌هایی یافت می‌شود که در هر سه رکن تسکین راه یافته و در نتیجه تمامی مصراع متشکل از هجای بلند شده است (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۲۱):

گفتم که دهان نداری ای مسکینک	گفتا دارم گفتم کو گفت اینک
مفعولُ مفاعِلن مفاعِلن فع	مفعولن مفعولن مفعولن فع
تسکین، تسکین، تسکین	

۲. اختیار قلب: در رکن دوم مصراع به جای مستفعل (U - UU) می‌تواند فاعلات (U - U) بیاید و از آنجا که در این موضع هجای کوتاه و بلند جابجا شده است، قلب نامیده می‌شود. نباید فراموش کرد که با ورد اختیار قلب در رکن دوم، دیگر ورود اختیار تسکین منتفی خواهد بود، زیرا قلب باعث می‌شود که در این موضع دو هجای کوتاه متوالی نباشد.

در پایان این بحث یادآوری می‌شود که بر اساس عروض جدید، هجای پایانی مصراع، خنثی است و هر هجایی که آمده باشد، بلند محسوب می‌شود، حتی اگر هجای کشیده باشد. بنابراین در وزن اصلی رباعی به آمدن «فع» (= مُس) اکتفا شده است و از «فاع» خبری نیست. برخی این مورد را نیز در ضمن اختیارات شاعری می‌دانند و نجفی آن را «استثناء» آورده است. نگارنده این سطور آن را در ضمن قواعد تقطیع می‌داند (قهرمانی مقبل، ۱۴۰۲: ۵۳-۵۱) و به همین دلیل دیگر نیازی نیست که به عنوان اختیار شاعری در ردیف تسکین و قلب آورده شود.

۲-۶. اختیارات شاعری در رباعی عربی

پیش از آوردن اختیارات شاعری شایان ذکر است که در عروض عربی، رباعی را بحر به شمار آورده‌اند که برای آن به روش دیگر بحرهای عربی، چند وزن ذکر کرده و عروض (آخرین رکن مصراع اول) و ضرب (آخرین رکن مصراع دوم) هر وزن را مشخص کرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها بر اساس رکن‌بندی ابن مرّجل، به شرح زیر است (ابن المرّجل، ۱۹۷۴: ۱۶۱-۱۶۲؛ خلّوف، ۱۹۹۷: ۳۳):

۱. عروض تامّ ثقیل (فعلن)، ضرب ثقیل (فعلن):

فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن

۲. عروض تامّ ثقیل (فعلن)، ضرب ثقیل مُذال (فِعلان):

فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن فعلن متفاعِلن فعولن فِعلان

۳. عروض تامّ خفیف (فعلن)، ضرب تامّ خفیف (فعلن):

فعلن متفاعِلن فعولن فعلن فعلن متفاعِلن فعولن فعلن

۴. عروض تامّ خفیف (فعلن)، ضرب خفیف مُذال (فُعلان):

فعلن متفاعِلن فعولن فعلن فعلن متفاعِلن فعولن فُعلان

۵. عروض و ضرب هر دو مجزوء صحیح (مجزوء الدوبیت):

فعلن متفاعِلن فعولن فعلن متفاعِلن فعولن

با چشم‌پوشی از وزن آخر یعنی مجزوء الدوییت، واقعیت آن است که چهار وزن اول نیز بیش از دو وزن نیست، زیرا آمدن فَعْلان و فَعْلانْ به جای فَعْلان و فَعْلانْ باعث تمایز وزنی نمی‌شود و در واقع مانند اختیار تسکین در عروض فارسی عمل می‌کند و واقعیت شعری نیز آن را تأیید می‌کند. منشأ این اشتباه در نزد عروضیان آن بوده است که در بحرهای عروض خلیل مانند بسیط، فَعْلان و فَعْلانْ باعث تمایز وزنی است:

- بسیط مخبون العروض و مخبون الضرب:

مستفعلن فاعلن مستفعلن فَعْلان مستفعلن فَعْلانْ

- بسیط مخبون العروض و مقطوع الضرب:

مستفعلن فاعلن مستفعلن فَعْلان مستفعلن فَعْلانْ

همانطور که ملاحظه می‌شود تنها تفاوت دو وزن فوق که هر یک وزن مستقلی به شمار می‌آید، این است که در وزن اول، ضرب «فَعْلانْ» و در وزن دوم «فَعْلانْ» است. اما در رباعی عربی آمدن فَعْلان و فَعْلانْ باعث تمایز وزنی نمی‌شود. در رکن‌بندی پیشنهادی نگارنده، از آنجا که دیگر از فَعْلان و فَعْلانْ به عنوان رکن پایانی (عروض و ضرب) خبری نیست و دو هجای کوتاه متوالی به عنوان رکن سوم (مستفعل) قرار می‌گیرد، پذیرش تسکین آسان‌تر می‌نماید. اکنون چند مثال برای تسکین در رکن سوم:

سَرُّ یَبْدُو وَأَنْ بَدَا یَسْتَعْلِنُ	مکنون سریر سرِّه مُسْتَمَكِنُ
مفعولن فاعلاتُ مفعولن فع	مستفعل فاعلاتُ مفعولن فع
الْخَلْقُ رَضُوا بِظُلْمَةِ ذَاتِ حَزْنُ	کم قلتُ وکم اقولُ لکنْ مع مَنْ
مستفعل فاعلاتُ مستفعل فع	مستفعل فاعلاتُ مستفعل فع

(السهروردي الشهید، ۲۰۰۵: ۷۳)

همانطور که ملاحظه می‌شود رکن سوم در مصراع اول و دوم بیت اول با تسکین آمده و مستفعل به مفعولن تبدیل شده است، در حالی که هر دو مصراع بیت دوم عاری از تسکین است و شاعر در ضمن یک رباعی آن‌ها را آورده است. مثال دیگر:

كَلَّفْتُ فَوَادِي فِيهِ مَا لَمْ يَسَعِ	حتَّى يَسُتْ رَأْفَتُهُ مِنْ جَزَعِي
مستفعل مفعولاتُ مستفعل فع	مستفعل فاعلاتُ مستفعل فع
مَا زِلْتُ أَقِيمُ فِي هَوَاهُ عَذْرِي	حتَّى رَجَعَ الْعَاذِلُ يَهْوَاهُ مَعِي
مستفعل فاعلاتُ مفعولن فع	مستفعل مستفعل مستفعل فع

(ابن الفارض، ۱۹۹۰: ۱۴۰)

در این شاهد، در رکن پایانی مصراع اول از بیت دوم، تسکین وارد شده است، در حالی که در عروض خلیل در هیچ وزنی نمی‌بینیم که ضرب آن به «UU» - ختم شود و عروض آن به دو هجای بلند پایان پذیرد. مثال دیگر که به همان بیت اول آن اکتفا می‌شود:

لِلْحُسْنِ خَلَاوَةٌ وَبِالْعَيْنِ تُذَاقُ إِنَّ كُنْتَ تَرَاهَا بِعُيُونِ الْعُشَّاقِ

مستفعلُ فاعلاتُ مستفعلُ فاع مستفعلُ مستفعلُ مفعولنُ فاع

(صفی الدین الجلی، لا تا: ۴۶۳)

اگر بر اساس روش ابن مرّحل این بیت تقطیع شود عروض آن فاعلان و ضرب آن فاعلان خواهد بود، یعنی شاعر با وجود قافیه عروض و ضرب متفاوت را با یکدیگر جمع کرده و دو وزن مستقل را با هم آمیخته است، در حالی که با رکن بندی پیشنهادی، تنها اختیار تسکین در مصراع دوم وارد شده است.

بنابراین با تقطیع ابن مرّحل، رباعی بیش از دو وزن نخواهد داشت و دیگر نیازی به ذکر فعلن با قید ثقیل و خفیف نخواهد بود:

فعلن متفاعلن فعولن فعلن فعلن متفاعلن فعولن فعلن

فعلن متفاعلن فعولن فعلن فعلن متفاعلن فعولن فاعلان

و بر اساس رکن بندی نگارنده چنین خواهد بود:

مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فَع مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فَع

مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فَع مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فاع

حال اگر پایان مصراع اول نیز به دلیل وجود قافیه به هجای کشیده ختم شود، رکن پایانی مصراع اول نیز «فاع» خواهد بود و نیازی نیست در این صورت اصلی رکن بندی آورده شود، زیرا بر اساس قاعده تصریع در عربی قابل توضیح است.

از سوی دیگر می دانیم که در عروض عربی، هجای کشیده می تواند فقط و فقط در محل قافیه وارد شود و از آنجا که قالب مسلط در شعر عربی قصیده و قطعه بوده است، محل قافیه پایان مصراع های دوم شعر است، مگر آن که مطلع قصیده قافیه داشته باشد و در نتیجه پایان مصراع اول نیز می تواند هجای کشیده بیاید. با آنکه این ویژگی مربوط به قافیه است، عروضدانان عربی از زمان خلیل تا کنون، این ویژگی را باعث تمایز وزنی می دانند. به طور مثال:

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان

در عربی دو وزن مستقل به شمار آورده شده است. این حالی است که از یافته های عروض جدید این بوده است که هجای پایانی در یک واحد وزنی، خنثی است و هر نوع هجایی بلند محسوب می شود. حال اگر این قاعده را بر وزن رباعی جاری کنیم، در واقع برای رباعی یک وزن اصلی بیشتر نخواهد بود که می توان در ضمن یک مصراع آورد:

مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فَع

بنابراین بر خلاف بحرهای عروض خلیل دیگر نیازی به آوردن تمایز و تفاوت میان عروض و ضرب نخواهد بود و بقیه صورت‌های وزنی همگی با اختیارات شاعری قابل توضیح و تبیین است. اکنون به بررسی اختیارات شاعری می‌پردازیم.

در ابتدا باید در نظر داشت که در عروض عربی اصطلاح «اختیارات شاعری» به کار نمی‌رود، بلکه این مفهوم با قواعد زحافات و علل بیان می‌شود که نگارنده آن‌ها را با تعبیر «جوازهای وزنی» بیان می‌کند که دقیقاً معادل اختیارات شاعری است. با توجه به اینکه اغلب عروضدانان اساساً به رباعی نپرداخته‌اند و عده معدودی هم که به اختصار رباعی را آورده‌اند کمتر به جوازهای وزنی آن پرداخته و جزئیات آن را نیاورده‌اند. با تقطیع چندین رباعی می‌توان صورت‌های وزنی مختلف آن را به دست آورد و جوازهای وزنی آن را تعیین نمود. ما در اینجا ابتدا بر اساس رکن‌بندی رایج رباعی عربی به روش ابن مرّحل، مهم‌ترین اختیارات شاعری (جوازهای وزنی) آن را می‌آوریم. همانطور که پیش از این آمد، وزن اصلی مبتنی بر روش ابن مرّحل چنین است:

فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن

اکنون در جدول زیر چند صورت وزنی رباعی عربی آورده می‌شود:

جدول شماره ۴. صورت‌های وزنی رباعی در عربی

۱.	- U U - - U U - - U U - -	فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن
۲.	- U U - - U U - - - - -	فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن
۳.	- U U - - U - U - U U - -	فعلن متفاعِل فِعلن فعولن فِعلن
۴.	- U U - - - - - U U - -	فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن
۵.	- - - - - U - - - - U U - -	فعلن متفاعِلن فعولن فِعلن

حال جوازهای وزنی رایج بر اساس این روش به صورت زیر خواهد بود و با توجه به اینکه قاعده سبب و وتد بر آن‌ها حاکم نیست، بر اساس عروض خلیل نمی‌شود برای آن‌ها نامی برگزید:

جدول شماره ۵. جوازهای وزنی رباعی بر اساس رکن‌بندی رایج

نام جواز وزنی	رکن اصلی	رکن حاصل	رکن معادل	محل کاربرد
؟	متفاعِلن (-U - UU)	متفاعِلن (- - - UU)	-	حشو
قلب (؟)	متفاعِلن (-U - UU)	متفاعِل (U - - UU)	-	حشو
مُضمر (اضمار)	متفاعِلن (-U - UU)	متفاعِلن (-U - -)	مستفعِلن (- U - -)	حشو
تسکین (؟)	فِعلن	فعلن	-	عروض

		(- -)	(- و و -)	
--	--	---------	-------------	--

اگر از آمدن هجای کشیده در پایان مصراع‌ها که آن را در عروض عربی باعث تمایز وزنی دانسته‌اند، چشم‌پوشی کنیم، عروضیان تبدیل فعلین به «فعلن» را نیز خارج دایرهٔ اختیارات شاعری دانسته و آن را در ضمن عله‌ها که منجر به تمایز وزنی می‌شود آورده‌اند. به همین دلیل «دوبیت» را بحر قلمداد کرده و برای آن چندین وزن قائل شده‌اند که از نظر ما اغلب این تغییرات در ضمن اختیارات شاعری می‌گنجد.

همان‌طور که پیش از این آورده شد، از نظر ما وزن اصلی رباعی به صورت زیر است:

مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فَعْ: - - / U U - - / U - - - / U U - -

۱. اختیار تسکین: تغییر در مستفعل (رکن اول و سوم مصراع)

تنها تفاوت این رکن‌بندی با وزن اصلی رباعی در فارسی این است که رکن دوم در رباعی عربی به جای مستفعل، مفعولات است. بنابراین اختیارات شاعری در رکن اول و سوم (مستفعل) در فارسی و عربی یکسان است و آن ورود تسکین و تبدیل دو هجای کوتاه به یک بلند است که مستفعل را به مفعول (= مستفعل) تبدیل می‌کند و در رباعیات عربی به‌ویژه در رکن سوم به‌وفور یافت می‌شود. نکتهٔ حائز اهمیت این است که با توجه به این رکن‌بندی و ورود تسکین در رکن سوم، این تغییر در دل جوازهای وزنی قرار می‌گیرد که منجر به تولید وزن جدید نمی‌شود و همان‌طور که چند شاهد شعری آورده شد، واقعیت شعری نیز جواز بودن این تغییر را تأیید می‌کند.

۲. تغییرات مفعولات

- تبدیل مفعولات به فاعلات: این تغییر در عروض خلیل هم دیده می‌شود؛ دقیقاً در رکن دوم بحر منسرح وارد شده و مَطوً نامیده می‌شود.

- تبدیل مفعولات به مستفعل: با توجه به عروض خلیل بخش «لات» در مفعولات و تد مفروق است و زحاف در آن وارد نمی‌شود، اما همان‌طور که عنوان شد قواعد سبب و وتد بر رباعی حاکم نیست و یکی از تغییرات مفعولات این است که مستفعل جایگزین آن می‌شود و نامی هم ندارد.

بر اساس رکن‌بندی پیشنهادی نگارنده، جوازهای وزنی رباعی به صورت زیر خواهد بود:

جدول شمارهٔ ۶. جوازهای وزنی رباعی بر اساس رکن‌بندی پیشنهادی

نام جواز وزنی	رکن اصلی	رکن حاصل	رکن معادل	محل کاربرد
تسکین	مستفعلُ (و و - -)	مستفعلُ (- - -)	مفعولن (- - -)	(رکن اول و سوم مصراع)
مَطوً (زحاف طی)	مفعولاتُ (و - - -)	مفعولاتُ (و - و -)	فاعلاتُ (و - و -)	حشو
؟	مفعولاتُ (و - - -)	مفعولاتُ (و و - -)	مستفعلُ (و و - -)	حشو

۳-۶. بررسی آماری اختیارات شاعری در رباعی فارسی و عربی

جاهدجاه و رضایی اختیارات شاعری در ۱۷۸ رباعی خیام (۷۱۲ مصراع) به تصحیح فروغی را بررسی آماری کرده‌اند (جاهدجاه و رضایی، ۱۳۹۶: ۱۶۱-۱۶۴) که ما نتیجه آن به صورت جدول زیر می‌آوریم:

جدول شماره ۷. بسامد کاربرد اختیارات شاعری در رباعیات خیام

رکن اول	رکن دوم	رکن سوم	
مستفعل	مستفعل	مستفعل	رکن اصلی:
۶۸۷	۲۱۳	۳۶۳	تعداد:
۹۶/۵٪	۳۰٪	۵۱٪	درصد:
مفعولن	فاعلات	مفعولن	رکن جایگزین:
۲۵	۴۹۹	۳۴۹	تعداد:
۳/۵٪	۷۰٪	۴۹٪	درصد:

ما نیز برای بررسی آماری اختیارات شاعری ۱۵۰ رباعی را از شاعران متعدد گزینش کردیم، هدف از ایجاد تنوع در جامعه آماری این بود که به تنوع کاربرد اختیارات دست یابیم. به طور مثال اگر تنها از دیوان نظام الدین اصفهانی، یعنی شاعری که مانند خیام تنها به رباعی شعر سروده و ۵۰۰ رباعی از او به جا مانده است، ۱۵۰ رباعی را انتخاب می‌کردیم حتی یک مورد هم با مفعولات مواجه نمی‌شدیم، در حالی که این رکن در رباعیات ابن فارض کاربرد قابل اعتنائی دارد. از سوی دیگر گاهی با تقطیع یک رباعی با صورت وزنی ناآشنایی مواجه می‌شدیم که با بررسی همان شاهد در تصحیح دیگری از دیوان یا در منبعی دیگر، معلوم می‌شد که ضبط شعر صحیح نبوده است و به دلیل عدم تسلط مصحح دیوان به وزن رباعی بوده، یا به نسخه بدل نادرست اعتماد کرده و یا قادر به خواندن صحیح بیت از نظر وزنی نشده است. در مواردی هم معلوم می‌شد که شاعر از یک اختیار بسیار نادر استفاده کرده است، به طور مثال در یک مورد در رکن دوم به جای مفعولات، مستفعل و یا فاعلات، «مفتعلن» آمده است:

لو لم یَرَ فی الناظرِ لی مَبْسَمَهُ ما کانَ یَعِینُ لَهُ أَنْ یَلْثِمَهُ
مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع مستفعلُ مفتعلنُ مستفعلُ فع
(ناصر الدین الأرجانی، ۱۹۸۱، ج ۳:

همچنین یک مورد یافت شد که در جایگاه رکن دوم از بیت دوم، مفعولن آمده است:

ما العِشْ کَذَا لَکِنَّ مِنْ عَاشٍ رَغِیْدُ مَنْ غَاوَلْ غِزْلَاناً أَوْ عَاشَرَ غِیْدُ
مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فاع مستفعلُ مفعولنُ مستفعلُ فاع
(صفی الدین الجلی، لا تا: ۴۶۳)

ما در این آمارگیری این شواهد را به کناری نهاده و به شمار نیاوردیم، زیرا هدف آن بود که بر اختیارات شاعری رایج تأکید شده و از موارد نادر اجتناب شود.

مصطفی کامل الشیبی در پیوست کتاب خود با عنوان دیوان الدوبیت، کوشیده است حدود ۸۰۰ رباعی عربی از قرن پنجم تا قرن چهاردهم، سروده بیش از ۱۶۰ شاعر را جمع‌آوری کند. ما برخی از نمونه‌ها را از این کتاب استخراج کردیم، به ویژه رباعی‌سرایان قرن پنجم و ششم که دیوانی از آن‌ها باقی نمانده و تعدادی رباعی در منابع ادبی مانند دمیة القصر باخرزی و خریدة القصر عمادالدین اصفهانی از آن‌ها نقل شده است. در زیر اسامی این شاعران به همراه تعداد رباعی باقی‌مانده از آن‌ها می‌آید:

ابوالعباس باخرزی (یک رباعی) و ابوعلی باخرزی (یک رباعی)، ابوسعید ابی الخیر (۲ رباعی)، ابوالحسن باخرزی (۳ رباعی)، خطیب بوشنجی (یک رباعی)، ابوعلی بن خلیفه الدووی (۲ رباعی)، ابن صدقه وزیر (یک رباعی)، ابن قسیم حموی (۴ رباعی)، ابوحفص جنزی (یک رباعی)، ابن الخَلّ (۳ رباعی)، سدید الدوله (۴ رباعی)، ضیاء الدین راوندی (۲ رباعی)، عرقله کلبی (۲ رباعی)، ابوالمحاسن بوشنجی (۵ رباعی)، مجد العرب عامری (یک رباعی)، ناصرالدین کامل (یک رباعی)، مجد الدین دبوسی (یک رباعی)، عمادالدین اصفهانی (۵ رباعی)، صلاح الدین اربلی (۳ رباعی)، مجموع: ۴۳ رباعی.

اما شاعران دیگری از قرن ششم و هفتم و هشتم که دیوان آن‌ها منتشر شده و در دیوانشان رباعی یافت می‌شود، مستقیم به دیوان آن‌ها مراجعه شده است و به دلیل برخی ضبط‌ها نادرست، برای رسیدن به ضبط دقیق‌تر گاهی از چند تصحیح استفاده شده است. این شاعران عبارت‌اند از:

ناصرالدین ازجانی (۱۰ رباعی)، سهروردی (۱۰ رباعی)، ابن فارض (۳۰ رباعی)، نظام الدین اصفهانی (۴۰ رباعی از ۴۹۹ رباعی)، بهاء الدین زهیر (۳ رباعی)، صفی الدین جلی (۱۴ رباعی).

شایان ذکر است که از این ۱۵۰ رباعی ۷۷ مورد تَامّ (مصراع سوم دارای قافیه) و ۷۳ مورد اعرج یا خصیّ (مصراع سوم عاری از قافیه) است. اکنون میزان کاربرد رکن‌های اصلی و جایگزین بر اساس اختیارات شاعری به ترتیب جایگاه ارکان در ضمن ۴ جدول ارائه می‌شود:

جدول شماره ۸. جایگاه رکن اول: میزان کاربرد رکن اصلی (مستفعل) و رکن جایگزین (مفعولن)

		مصراع اول		مصراع دوم		بیت	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
مستفعل (- - v)		۲۷۸	۹۲٫۶	۲۸۳	۹۴٫۳	۵۶۱	۹۳٫۵
مفعولن (- -)		۲۲	۷٫۴	۱۷	۵٫۷	۳۹	۶٫۵

جدول شماره ۹. جایگاه رکن دوم: میزان کاربرد رکن اصلی (مفعولات) و دو رکن جایگزین (مستفعل، فاعلات)

		مصراع اول		مصراع دوم		بیت	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
مفعولات (- - - v)		۳۴	۱۱٫۳	۲۳	۷٫۶۶	۵۷	۹٫۵
مستفعل (v v - -)		۶۸	۲۲٫۷	۷۶	۲۵٫۳	۱۴۴	۲۴
فاعلات (v - v -)		۱۹۸	۶۶	۲۰۱	۶۷	۳۹۹	۶۶٫۵

جدول شماره ۱۰. جایگاه رکن سوم: میزان کاربرد رکن اصلی (مستفعل) و رکن جایگزین (مفعول)

		مصرع اول		مصرع دوم		بیت	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
مستفعل (- - -)		۱۶۵	۵۵	۱۳۰	۴۳/۳	۲۹۵	۴۹/۱۶
مفعول (- -)		۱۳۵	۴۵	۱۷۰	۵۶/۷	۳۰۵	۵۰/۸۴

جدول شماره ۱۱. جایگاه رکن چهارم: میزان کاربرد رکن اصلی (فع) و رکن جایگزین (فاع)

		مصرع اول		مصرع دوم		بیت	
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
فع (-)		۲۷۷	۹۲/۳	۲۷۰	۹۰	۵۴۷	۹۱/۱۶
فاع (-.)		۲۳	۷/۷	۳۰	۱۰	۵۳	۸/۸۴

۷. نتیجه گیری

با توجه به اینکه قاعده سبب و وتد بر وزن رباعی عربی حاکم نیست و از دایره های خلیل استخراج نمی شود و می توان آن را با نوع و ترتیب هجایی توصیف کرد، نشان می دهد که به احتمال قریب به یقین وزن رباعی عربی بر گرفته از وزن رباعی فارسی است. از سوی دیگر هر چند در عروض فارسی قدیم برای رباعی رکن بندی های دیگری آورده شده است، بر اساس عروض جدید فارسی، رکن بندی مناسب به عنوان وزن اصلی رباعی به صورت «مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع» (- - U U - - U U - - U U -) تعیین شده است. از طرف دیگر هر چند در عروض عربی، رکن بندی مشهور برای رباعی «فعلن متفاعلن فعولن فعلن» (- - U U - U - U - U U -) آمده است و رکن بندی های دیگری هم ذکر شده است، بر اساس نظر نگارنده، وزن اصلی به صورت «مستفعلُ مفعولاتُ مستفعلُ فع» (- - U U - - U - - - U U -) تعیین شده و تنها اختلاف در رکن دوم است که به جای مستفعل، مفعولات آمده است که همین اختلاف منجر به برخی تفاوت ها در اختیارات شاعری در رباعی عربی در مقایسه با رباعی فارسی شده است. مبحث اختیارات شاعری را نیز می توان چنین جمع بندی کرد که نوع اختیار شاعری در رباعی فارسی و عربی، در محل رکن اول مصرع، دقیقاً شبیه هم است و آن اختیار تسکین و جایگزین شدن مفعولن به جای مستفعل است که از نظر میزان کاربرد نیز در رباعی فارسی و عربی نزدیک به هم است. این مطلب درباره جایگاه رکن سوم بیت نیز صدق می کند. در خصوص محل رکن دوم بیت نیز هم در فارسی و هم در عربی مستفعل و فاعلات به کار می رود و کاربرد فاعلات در هر دو نظام بسیار بیشتر از مستفعل است. تفاوت مهم در این جایگاه این است که در رباعی فارسی از مفعولات خبری نیست، در حالی که در عربی این رکن کاربرد قابل اعتنایی (حدود ۱۰ درصد) دارد، برای همین ما همین رکن (مفعولات) را رکن اصلی در نظر گرفتیم.

پی نوشت

1. René Etiemble
2. Elwell- Sutton

۳. بحر مهمل بحری است که طبق قاعده سبب و وتد از دایره عروض قابل استخراج است، ولی به دلیل آنکه شاهد شعری بر آن وجود ندارد، به آن بحر مهمل گفته اند؛ مانند: مقلوب طویل، مقلوب مدید از دایره اول.

4. Friedrich Rückert

۵. البته نجفی سال ها بعد «اختیار قلب» (تبدیل مستفعل به فاعلات در رکن دوم رباعی) را از زمره اختیارات خارج می کند و از قلب نه به عنوان اختیار، بلکه به عنوان قاعده ای یاد می کند که تنها در وزن رباعی از میان این خانواده وزنی کاربرد دارد (نجفی، ۱۳۸۰: ۴۹). بنابراین هر دو وزن را وزن اصلی می شمارد، یعنی یکی بر اساس تکرار مستفعل و دیگری بر اساس تناوب دو رکن «مستفعل فاعلات». در نتیجه دیگر یکی را بر دیگری ترجیح نمی دهد.

۶. این وزن در عروض فارسی سنتی با همین رکن بندی آورده شده و نه از بحر وافر، بلکه از بحر هزج استخراج شده و «هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف» نامیده شده است (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۱۰).

منابع

- ابن ابی شنب، محمد (۱۹۵۴) تحفة الأدب في میزان أشعار العرب، ط ۲، باریس: مكتبة الأمیركا والشرق.
- ابن الفارض (۱۹۹۰) دیوان، شرح مهدی محمد ناصرالدین، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن الفارض (لا تا.) دیوان، بیروت: دار صادر.
- ابن الفرخان، جمال الدین أبوسعید علی بن مسعود (۲۰۲۳) الإبداع في العروض، تحقیق عمر خلوف، اسطنبول: دار اللباب.
- ابن المرخل، مالک بن عبد الرحمن (شتاء ۱۹۷۴) «رسالتان فریدتان في عروض الدوبیت»، تحقیق ناجی هلال، مجله المورد، المجلد الثالث، عدد ۴، صفحات ۱۴۳-۱۷۴.
- اسماعیل، عز الدین (۱۹۶۸) الدوبیت، لا ناشر.
- الإسنوی، جمال الدین عبد الرحیم (۱۹۸۹) نهاية الراغب في شرح عروض ابن الحاجب، تحقیق شعبان صلاح، ط ۱، بیروت: دار الجیل.
- انوری ابیوردی (۱۴۰۳) منهاج العروض، تصحیح سیدمحمد حسین حکیم، تهران: میراث مکتوب.
- أنیس، إبراهیم (۱۹۷۲) موسیقی الشعر، ط ۴، القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية.
- براون، ادوارد (۱۳۳۵) تاریخ ادبی ایران: از قدیم ترین روزگاران تا زمان فردوسی، ترجمه و تحشیه و تعلیق علی پاشا صالح، ج ۱، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- بکار، یوسف (۱۹۹۰) في العروض والقافية، بیروت: دار المناهل للطباعة والنشر والتوزيع.
- بهاء الدین زهیر (۱۹۸۰) الدیوان، بیروت: دار صار.
- پرهیزی، عبد الخالق (۱۳۸۱) عروض نوین فارسی، تهران: ققنوس.
- جاهدجاه، عباس و لیلا رضایی (۱۳۹۶) «سبک شناسی عروضی رباعیات خیام»، نقد ادبی، س ۱۰، ش ۳۸، ص ۱۴۷-۱۷۰.
- حازم القرطاجنی (۲۰۰۸) منهاج البلاء وسراج الأبناء، تحقیق و تقدیم محمد الحبيب بن الخوجة، ط ۳، تونس: الدار العربية للكتاب.
- خلوصی، صفاء (۱۹۶۶) فن التقطیع الشعري والقافية، ط ۳، بیروت: مطابع دار الکتب، ۱۹۶۶.
- خلوف، عمر (۱۹۹۷) البحر الدبیتی (الدوبیت): دراسة عروضية تأصيلية جديدة، الرياض: لا ناشر.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۹۳) معیار الاشعار، مقدمه و تصحیح و تعلیقات علی اصغر قهرمانی مقبل، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- الدّمَامینی، بدر الدین أبو عبدالله المخزومي (۱۳۲۴ق) العیون الفاخرة الغامزة علی خیایا الرامزة، القاهرة: المطبعة المیمیة.
- الدّمَهوری، محمد (۱۳۰۷ق) الحاشیة الكبرى أو الإرشاد الشافي علی متن الکافی فی علمي العروض والقوافي، القاهرة: المطبعة المیمیة.

- الزنجاني، عبد الوهاب بن إبراهيم الخزرجي (۱۹۹۱) معيار النّظار في علوم الأشعار، تحقيق محمد علي رزق الخفاجي، القاهرة: دار المعارف.
- السهروردي المقتول، شهاب الدين (۲۰۰۵) ديوان، تحقيق مصطفى كامل الشيبني، بغداد: مطبعة الرفاه.
- سيفي نيشابوي، مسعود بن احمد (۱۴۰۳) رساله در عروض، تصحيح سيدمحمد حسين حكيم، تهران: ميراث مكتوب.
- شمس قيس، شمس الدين محمد قيس الرازي (۱۳۶۰) المعجم في معايير اشعار العجم، تصحيح محمد قزويني و تصحيح مجدد مدرس رضوي، تهران: كتابفروشي زوّار.
- شميسا، سيروس (۱۳۷۴) سير رباعي در شعر فارسي، تهران: فردوس.
- الشيبني، كامل مصطفى (۱۹۷۲) ديوان الدوييت في الشعر العربي في عشرة قرون، بيروت: دار الثقافة.
- صفي الدين الجلي (لا تا.) ديوان، بيروت: دار صادر.
- طبيبزاده، اميد (۱۳۹۹) «منشأ وزن رباعي در اشعار عاميانه و شفاهي ايران»، فرهنگ و ادبيات عامه، س ۸، ش ۳۵، ص ۲۵۱-۲۶۶.
- عبدالعزیز، أحمد (۲۰۰۱) نحو النظرية الجديدة للأدب المقارن: ۱- بحث عن النظرية، القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية.
- فرزاد، مسعود (۱۳۴۵) مبنای ریاضی عروض فارسی، سخنرانی در کنگره جهانی ایران شناسان، تهران: ۱۱ شهریور ۱۳۴۵، چاپخانه بانک ملی ایران.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۳۸۹) ارکان عروضی: بررسی یک مشکل تاریخی در علم عروض فارسی، تهران: نیلوفر.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۳۹۵) «سبب و وتد بیانگر ویژگی زبانی یا عروضی»، پژوهش های زبان شناسی تطبیقی، ش ۱۱، ص ۱۱۵-۱۳۱.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۴۰۲) عروض و قافیه فارسی با رویکرد جدید، تهران: نشر نی.
- لازار، ژیلبر (۱۳۹۵) بررسی وزن شعر ایرانی، ترجمه لیلا ضیامجیدی، تهران: هرمس.
- مصطفی، محمود (۱۹۹۷) أهدى سبيل إلى علمي الخليل: العروض والقافية، بيروت: دار الفكر العربي.
- مولوی، جلال الدين محمد (۱۳۵۵) کلیات شمس، تصحيح و حواشی بدیع الزمان فروزانفر، ج ۸، تهران: امیر کبیر.
- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۷۳) وزن شعر فارسی، تهران: توس.
- ناصر الدين الأترجاني (۱۹۸۱) ديوان: تحقيق محمد قاسم مصطفى، ۳ أجزاء، بغداد: دار الرشيد.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۵۲) «اختيارات شاعری»، جنگ اصفهان، ش ۱۰، تابستان، ص ۱۴۷-۱۸۹.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۰) «درباره قاعده قلب و چند نکته عروضی دیگر»، نامه فرهنگستان، س ۵، ش ۱۸، ص ۴۱-۴۹.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۴) درباره طبقه بندی وزن های شعر فارسی، تهران: نیلوفر.
- نظام الدين الأصفهاني، محمد بن إسحاق (۱۹۸۳) رباعیات نظام الدين الأصفهاني: نخبة الشارب وعجالة الراكب، حققها وقدم لها كمال أبوديب، بيروت: دار العلم للملايين.
- الهاشمي، السيد أحمد (۲۰۰۵) ميزان الذهب في صناعة شعر العرب، شرح وتحقيق سعيد محمود عقيل، بيروت: دار الجيل.
- يعقوب، إميل بدیع (۱۹۹۱) المعجم المفصل في علم العروض والقافية وفنون الشعر، بيروت: دار الكتب العلمية.

References

- ‘Abd al-‘Azīz, A. (2001). *Naḥw al-Naẓariyyah al-Jadīdah lil-Adab al-Muqāran: I-Baḥth ‘an al-Naẓariyyah* [Towards a New Theory of Comparative Literature: Part 1- A Study of the Theory]. Cairo: Maktabat al-Anjlū al-Miṣriyyah. [In Arabic]

- Anīs, I. (1972). *Mūsīqā al-Shi'r* [*The Music of Poetry*] (4th ed.). Cairo: Maktabat al-Anjlū al-Miṣriyyah. [In Arabic]
- Anvari Abivardi. (2024). *Minhāj al-'Arūd* [*The Method of Prosody*]. (S. M. H. Hakim, ed.). Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Bahā' al-Dīn Zuhayr. (1980). *Dīwān* [*Collected Poems*]. Beirut: Dār Ṣār. [In Arabic]
- Bakkār, Yūsuf. (1990). *Fī al-'Arūd wa al-Qāfiyah* [*On Prosody and Rhyme*]. Beirut: Dār al-Manāhil. [In Arabic]
- Browne, E. (1956). *Tārīkh-i Adabī-i Irān: Az Qadīmtarīn Rūzgārān tā Zamān-i Firdawsī* [*A Literary History of Persia: From the Earliest Times to Firdawsī*]. (A. P. Saleh, trans. & ed.; 2nd ed., vol. 1). Tehran: Ketabkhaneh-ye Ibn Sina. [In Persian]
- Al-Damāmīnī, B. al-D. Abū 'A. A. al-M. (1906/1324 AH). *Al-'Uyūn al-Fākhīrah al-Ghāmīzah 'alā Khabāyā al-Rāmīzah* [*The Splendid Eyes Gazing at the Secrets of the Ramz*]. Cairo: Al-Maṭba'ah al-Maymaniyyah. [In Arabic]
- Al-Damanhūrī, M. (1889/1307 AH). *Al-Hāshīyah al-Kubrā aw al-Irshād al-Shāfi 'alā Matn al-Kāfi fī 'Ilmay al-'Arūd wa al-Qawāfi* [*The Grand Commentary or The Sufficient Guide on the Text of Al-Kāfi in Prosody and Rhyme*]. Cairo: Al-Maṭba'ah al-Maymaniyyah. [In Arabic]
- Farzad, M. (1966). *Mabnā-ye Riyāzī-ye 'Arūz-e Fārsī* [*The Mathematical Basis of Persian Prosody*]. Paper presented at the Congress of Iranian Studies, Tehran, Iran. Tehran: Bank Mellī Iran Press. [In Persian]
- Ghahremani Moghbel, A. (2010). *Arkān-e 'arūzī: Barrasī-ye Yek Moshkel-e Tārīkhī dar 'Elm-e 'Arūz-e Fārsī* [*Prosodic Feet: Examining a Historical Problem In Persian Prosody*]. Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Ghahremani Moghbel, A. (2016). "Sabab va Vatad Bayāngar-e Vijegī-ye Zabānī yā 'Arūzī" [Pegs ('asbāb) and Cords ('awtād): Linguistic Units or Prosodic Units?]. *Pazhuhesh-hā-ye Zabānshenāsī-ye Tatbīqī* [*Comparative Linguistics Research*], (11): 115-131. [In Persian]
- Ghahremani Moghbel, A. (2023). *'Arūz va Qāfiye-ye Fārsī bā Ruykard-e Jadīd* [*Persian Prosody and Rhyme with a New Approach*]. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Al-Hāshimī, al-S. A. (2005). *Mīzān al-Dhahab fī Ṣinā'at Shi'r al-'Arab* [*The Golden Balance in the Craft of Arabic Poetry*]. (S. M. 'Uqayl, ed.). Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Ḥāzīm al-Qartājannī. (2008). *Minhāj al-Bulaghā' wa Sirāj al-Udabā'* [*The Path of Eloquence and the Lamp of Literati*]. (M. al-Ḥabīb ibn al-Khawjah, ed.) (3rd ed.). Tunis: Al-Dār al-'Arabiyya lil-Kitāb. [In Arabic]
- Ibn Abī Shanab, M. (1954). *Tuḥfat al-Adab fī Mīzān Ash'ār al-'Arab* [*The Gem of Literature on the Scale of Arabic Poetry*]. (2nd ed.). Paris: Maktabat al-Amīrikā wa al-Sharq. [In Arabic]
- Ibn al-Fāriḍ. (1990). *Dīwān* [*Collected Poems*]. (M. M. Nāṣir al-Dīn, ed.). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn al-Fāriḍ. (n.d.). *Dīwān* [*Collected Poems*]. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]

- Ibn al-Farkhān, J. al-D. A. S. A. ibn M. (2023). *Al-Ibdā' fī al-'Arūd* [Creativity in Arabic Prosody] ('Umar Khallūf, ed.). Istanbul: Dār al-Lubāb. [In Arabic]
- Ibn al-Murahḥal, M. ibn 'A. al-R. (1974). "Risālatān Farīdatān fī 'Arūd al-Dūbayt" [Two Unique Treatises on the Prosody of Dūbayt] (N. Hilāl, ed.). *Majallat al-Mawrid* [Al-Mawrid Journal], 3 (4): 143–174. [In Arabic]
- Ismā'īl, 'I. al-D. (1968). *Al-Dūbayt* [The Dūbayt]. No publisher. [In Arabic]
- Al-Isnawī, J. al-D. 'A. al-R. (1989). *Nihāyat al-Rāghib fī Sharḥ 'Arūd Ibn al-Ḥājib* [The Ultimate Desire in Explaining the Prosody of Ibn al-Ḥājib] (Sha'bān Ṣalāḥ, ed.) (1st ed.). Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Jāhedjāh, A. & Rezaei, L. (2017). "Sabkshenāsī-ye 'Arūzī-ye Robā'īyāt-e Khayyām" [[Prosodic stylistics in Khayyam's Quatrains\(rubaiyats\)](#)]. *Majalle-ye Naqd-e Adabi* [Literary Criticism Journal], 10 (38): 147-170. [In Persian]
- Khaje Nasir al-Din Tusi. (2014). *Mi'yār al-Ash'ār* (A. A. Ghahremani Moghbel, ed.). Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Khallūf, 'U. (1997). *Al-Baḥr al-Dubaytī: Dirāsah 'Arūḍiyyah ta'Ṣīliyyah Jadīdah* [The Dubayt Meter: A New Foundational Study in Prosody]. Riyadh: No publisher. [In Arabic]
- Khalūṣī, Ṣ. (1966). *Fann al-Taḳṭī' al-Shi'rī wa al-Qāfiyah* [The Art of Poetic Scansion and Rhyme] (3rd ed.). Beirut: Maṭābi' Dār al-Kutub. [In Arabic]
- Lazard, G. (2016). *Barrasī-ye Vazn-e She'r-e Īrānī* [The Study of Persian Poetry Meter]. (L. Ziamajidi, trans.). Tehran: Hermes. [In Persian]
- Mowlavi, J. al-D. M. (1976). *Kolliyāt-e Shams* [Complete Works of Shams]. (B. Forouzanfar, ed.) (2nd ed., vol. 8). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Muṣṭafā, M. (1997). *Ahdā Sabīl ilā 'Ilmay al-Khalīl: Al-'arūd wa al-Qāfiyah* [The Clearest Path to Al-Khalīl's Two Sciences: Prosody and Rhyme]. Beirut: Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
- Najafi, A. (1973). "Ekhtiyārāt-e Shā'erī" [Poetic Licenses]. *Jong-e Esfahan*, (10): 147-189. [In Persian]
- Najafi, A. (2001). "Darbāre-ye Qā'ede-ye Qalb va Chand Nokte-ye 'Arūzī-ye Dīgar" [On the Rule of Substitution and Other Prosodic Points]. *Nāme-ye Farhangestān*, 5 (18): 41-49. [In Persian]
- Najafi, A. (2015). *Darbāre-ye Tabaqebandī-ye Vaznhā-ye She'r-e Fārsī* [On the Classification of Persian Poetry Meters]. Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Nāṣiḥ al-Dīn al-Arrajānī. (1981). *Dīwān* [Collected Poems]. (M. Q. Muṣṭafā, ed.) (3 vols.). Baghdad: Dār al-Rashīd. [In Arabic]
- Natel Khanlari, P. (1994). *Vazn-e She'r-e Fārsī* [The Meter of Persian Poetry] (6th ed.). Tehran: Tus. [In Persian]

- Nizām al-Dīn al-Iṣfahānī, M. ibn I. (1983). *Rubā'īyyāt Nizām al-Dīn al-Iṣfahānī: Nukhbat al-Shārib wa 'Ajālat al-Rākib* [Quatrains of Nizām al-Dīn al-Iṣfahānī: The elite Drinker and the Rider's Provision]. (K. Abū Dīb, ed.). Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. [In Arabic]
- Parhizi, A. (2002). *'Arūz-e Nowīn-e Fārsī* [Modern Persian Prosody]. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Ṣafī al-Dīn al-Ḥillī. (n.d.). *Dīwān* [Collected Poems]. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Seyfi Nishaburi, M. ibn A. (2024). *Risālah dar 'Arūz* [Treatise on Prosody] (S. M. H. Hakim, ed.). Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Shamissa, S. (1995). *Seyr-e Robā'ī dar She'r-e Fārsī* [The Evolution of Quatrain In Persian Poetry] (2nd ed.). Tehran: Entesharat-e Ferdows. [In Persian]
- Shams-e Qeys, S. al-D. M. Q. R. (1981). *Al-Mu'jam fī Ma'āyir Ash'ār al-'Ajam*. (M. Qazvini & M. Modarres Razavi, eds.) (3rd ed.). Tehran: Ketabforushi-ye Zavvar. [In Persian]
- Al-Shaybī, K. M. (1972). *Dīwān al-Dūbayt fī al-Shi'r al-'Arabī fī 'Asharat Qurūn* [The Anthology of Dūbayt in Arabic Poetry Over Ten Centuries]. Beirut: Dār al-Thaqāfah. [In Arabic]
- Al-Suhrawardī al-Maqtūl, S. al-D. (2005). *Dīwān* [Collected Poems] (Muṣṭafā Kāmil al-Shaybī, ed.). Baghdad: Maṭba'at al-Rafāh. [In Arabic]
- Tabibzadeh, O. (2020hg). "Manshā-e Vazn-e Robā'ī dar Ash'ār-e 'Āmmiyāne va Shefāhī-ye Īrān" [[The Origin of Rubayi Meters in Folk and Oral Poetries of Iran](#)]. *Majalle-ye Farhang va Adabiyāt-e 'Āmme* [Culture and Folk Journal], 8 (Serial No. 35): 251-266. [In Persian]
- Ya'qūb, I. B. (1991). *Al-Mu'jam al-Mufaṣṣal fī 'Ilm al-'Arūd wa al-Qāfiyah wa Funūn al-Shi'r* [The Detailed Dictionary of Prosody, Rhyme, and Poetic Arts]. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Al-Zanjānī, 'A. al-W. ibn I. al-K. (1991). *Mi'yār al-Nuẓẓār fī 'Ulūm al-Ash'ār* [The Standard for Observers in the Sciences of Poetry] (M. 'A. R. al-Khafājī, ed.). Cairo: Dār al-Ma'ārif. [In Arabic]